



Universiteit
Leiden
The Netherlands

De Nederlandse kiezers en het partijbestel

Hoogerwerf, A.

Citation

Hoogerwerf, A. (1966). De Nederlandse kiezers en het partijbestel. *Acta Politica*, 2: 1966/1967(4), 297-330.
Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3450511>

Version: Publisher's Version
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3450511>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

nen — met een enkele uitzondering — geen invloed. Op de samenstelling van het hoofdbestuur hebben in de meeste partijen de afgevaardigden van lokale of gemeentelijke organen wel weer invloed via het partijcongres, maar zij moeten deze bevoegdheid delen met andere, 'hogere' organen (partijraad, nevenorganen en het hoofdbestuur zelf), terwijl — zoals hierboven is uiteengezet — ook de wijze van kandidaatsstelling een belangrijke rol speelt. In nog sterkere mate geldt dit alles voor het dagelijks bestuur. Het is misschien te verdedigen dat men hoofdbestuur en dagelijks bestuur niet direct door de partijleden laat samenstellen, maar door hun afgevaardigden op het partijcongres; men zou de partijleden echter meer het gevoel geven werkelijke zeggenschap te hebben in de samenstelling van de partijleiding indien men de benoemingsmacht van hun afgevaardigden niet op verschillende manieren beperkt en 'neutraliseert'.

Samenvattend kan men zeggen dat de huidige organisatorische structuur der Nederlandse politieke partijen op verschillende punten een belemmering vormt voor de activering van de leden. Het doorbreken van de barrière van het lokale of gemeentelijke orgaan door de partijleden in staat te stellen ook op andere niveaus actief te zijn en het geven van de werkelijke macht — hetzij direct, hetzij indirect via afgevaardigden — aan de partijleden wat betreft de samenstelling van hoofdbestuur en dagelijks bestuur schept de mogelijkheid tot grotere activering en participatie der partijleden.

DE NEDERLANDSE KIEZERS EN HET PARTIJSTELSEL

Verbondenheid, weerstand en voorstelling

door A. Hoogerwerf

Zowel om theoretische redenen als met het oog op de actuele politieke discussie over het Nederlandse partijstelsel is het van belang een inzicht te hebben in de verbondenheden, weerstanden en voorstellingen van de Nederlandse kiesgerechtigden ten aanzien van de diverse politieke partijen. In dit artikel wordt getracht een bijdrage tot dat inzicht te leveren op basis van een analyse van een deel der gegevens uit het verkiezingsonderzoek 1967 van de afdeling politicologie der Vrije Universiteit te Amsterdam.¹

Bij deze analyse wordt uitgegaan van de veronderstelling dat de kiezer doorgaans, evenals de politieke partij, meer dan één doel heeft, zodat hij elke partij kan zien als een middel dat in sommige opzichten wel en in andere opzichten niet geschikt is om iets tot het bereiken van de doeleinden van de kiezer bij te dragen. Mede in verband hiermee zal de kiezer zich met elke partij meer of minder verbonden kunnen voelen, tegen elke partij een grotere of kleinere weerstand kunnen hebben en van elke partij zowel positieve als negatieve voorstellingen kunnen bezitten.

De doeleinden van de kiezers zullen in andere publikaties over het onderzoek uitvoerig aan de orde komen.

De probleemstelling voor dit artikel omvat de volgende vragen:

1. In hoeverre voelen de kiezers zich met de door hen gekozen partij verbonden?
2. Met welke andere partij voelen de kiezers van de diverse partijen zich verbonden?
3. Tegen welke andere partijen hebben de kiezers de meeste weerstanden?

¹ Een eerste verslag van dit onderzoek is onder de titel *De Nederlandse Kiezers in 1967, Enkele resultaten van een landelijke enquête*, verschenen bij Agon Elsevier, Amsterdam/Brussel 1967. Voor een verantwoording van de steekproef en de uitvoering van de enquête zie men pp. 73-77 van dit rapport. Het onderzoek werd gesubsidieerd door de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO). De schrijver van dit artikel is erkentelijk voor de kritiek, die op een concept voor dit artikel werd uitgeoefend door leden van de afdeling politicologie der V.U., de redactie van *Acta Politica* en twee leden van de commissie voor de publikatie. Een deel van deze kritiek leidde tot wijzigingen in de tekst. De verantwoordelijkheid voor deze bijdrage berust niettemin geheel bij de auteur.

4. Welke positieve en negatieve voorstellingen hebben de kiezers ten aanzien van de door hen gekozen partij en andere partijen?
5. Welke voorstellingen hebben de kiezers ten aanzien van de partijen in het algemeen?
6. Welke voorkeuren hebben de kiezers ten aanzien van de grondslag van partijformatie?

Elk van deze vragen zal op basis van het beschikbare materiaal slechts ten dele kunnen worden beantwoord.

Het artikel heeft het karakter van een beschrijvende analyse, gebaseerd op een explorerend onderzoek. Het doel is bepaalde verbondenheden, weerstanden en voorstellingen te beschrijven en binnen dat kader tot een empirisch gefundeerde typologie van de Nederlandse politieke partijen te komen.

VERBONDENHEID MET DE GEKOZEN PARTIJ

In het onderzoek waarop dit artikel gebaseerd is, werd de partijkeus in 1967 vastgesteld door middel van de vraag 'Hoe heeft u de vijftiende februari bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer gestemd?'

Te onderscheiden van de partijkeus is de partij-aanhang.

Om de primaire partij-aanhang² (veelal partij-identificatie genoemd) vast te stellen, werd gevraagd: 'Met welke politieke partij voelt u zich het meest verbonden?'

Van hen die in 1967 op een bepaalde partij stemden, voelde steeds minder dan 100 pct, maar ook steeds meer dan 50 pct zich het meest met de gekozen partij verbonden. Voor de diverse partijen is dit percentage kiezers dat zich het meest met de gekozen partij³ verbonden voelt: ARP 93%, KVP 90%, PvdA 89%, CHU 86%, VVD 85%, GPV eveneens 85%, SGP 83%, D '66 74%, PSP 69%, CPN 63%, BP 57%. Opmerkelijk is dat de percentages 'verbonden kiezers' bij de

² De termen primaire en secundaire partij-aanhang en enkele daarop betrekking hebbende onderzoekgegevens werden door de schrijver van dit artikel ook gebruikt in *Protestantisme en Progressiviteit*, Meppel, 1964, pp. 227-231. Over de term verbondenheid pp. 205 e.v.

³ De namen van politieke partijen worden in dit artikel als volgt afgekort: Katholieke Volkspartij (KVP), Partij van de Arbeid (PvdA), Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD), Antirevolutionaire Partij (ARP), Christelijke-Historische Unie (CHU), Boerenpartij (BP), Pacifistisch Socialistische Partij (PSP), Communistische Partij Nederland (CPN), Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP), Gereformeerd Politiek Verbond (GPV), Democraten '66 (D' 66). De categorie 'overigen' omvat tenzij anders vermeld, andere partijkeuzen, ongeldige stemmen, blanco stemmen en degenen die niet gestemd hebben.

grotere partijen hoger zijn dan bij de meeste kleinere (en veelal tevens jongere) partijen.

Voorzover de kiezers van een bepaalde partij zich met een andere dan de gekozen partij het meest verbonden voelen, is deze andere partij overwegend te vinden onder de vijf grootste partijen. Het gaat hierbij doorgaans om kleine percentages. Een uitschieter is de PSP: tien procent van hen die in 1967 op de PSP stemden, voelde zich het meest met de PvdA verbonden. Van hen die hun stem in 1967 aan D'66 gaven, voelde 4% zich het meest met de PvdA verbonden, 3% met de KVP en 2% met de VVD. Het percentage kiezers, dat zegt zich met geen enkele partij verbonden te voelen, is bij de kiezers van de CPN 17%, bij de BP 15%, D'66 10%, PSP 9%, elk der andere partijen 5% of minder.

De zojuist vermelde gegevens betreffen de *richting* van de primaire-aanhang. Om daarnaast ook de *intensiteit* van deze aanhang vast te stellen, werd gevraagd: 'En hoe voelt u zich met deze partij verbonden? Zeer sterk, sterk, zwak of zeer zwak?' Het percentage sterk of zeer sterk verbonden is onder de kiezers van de diverse partijen: GPV 85%, SGP 78%, ARP 76%, KVP 66%, PvdA 63%, CHU 61%, D'66 53%, VVD 51%, BP eveneens 51%, PSP 45%, CPN 41%, overigen 40%. Hieruit blijkt dat bij twee van de kleinste partijen, namelijk het GPV en de SGP, de intensiteit van de verbondenheid der kiezers verhoudingsgewijs bijzonder hoog is. Bij de kiezers van drie andere kleine partijen (BP, PSP, CPN) is daarentegen zowel de intensiteit van de verbondenheid als het eerder besproken percentage verbondenen uitzonderlijk laag. Voor wat de grote partijen betreft, valt op dat de intensiteit van de verbondenheid bij de VVD bijzonder laag is. Het kan zijn dat hierin kritiek van VVD-kiezers op het huidige beleid van de VVD tot uiting komt, maar het is ook zeer wel mogelijk, dat we hier te maken hebben met een meer blijvend verschijnsel zoals bijvoorbeeld een aspect van een zeker individualisme in liberale kring.

VERBONDENHEID MET ANDERE PARTIJEN

Op de twee zojuist behandelde vragen over de primaire partij-aanhang volgde in de enquête een vraag die bedoeld was om de *secundaire partij-aanhang* (populair gezegd: de tweede keus) van de kiesgerechtigden vast te stellen, n.l.: 'Als de partij die u zojuist noemde eens niet bestond, met welke partij zou u zich dan het meest verbonden voelen?'

Tabel 1 betreft de samenhang tussen de partijkeus in 1967 (niet te verwarren met primaire-aanhang) en secundaire partij-aanhang. Blij-

Tabel 1

Partijkeus in 1967 en secundaire partij-aanhang ('tweede keus') in % van het aantal kiezers per partij

partijkeus 1967	secundaire partij-aanhang												D'66	overige partijen	geen partij	geen mening	totaal personen Abs. %	
	KVP	PvdA	VVD	ARP	CHU	BP	PSP	CPN	SGP	GPV	D'66	overige						
KVP	2	22	8	14	6	3	1	—	—	—	—	—	—	—	2	3	26	1045
PvdA	5	4	3	5	7	2	13	3	—	—	—	—	—	—	2	5	23	1001
VVD	7	6	5	13	17	2	1	—	—	—	—	—	—	—	4	3	19	487
ARP	2	6	8	2	55	1	—	—	3	—	—	—	—	—	2	3	9	397
CHU	—	9	10	46	4	1	—	—	3	—	—	—	—	—	2	2	19	334
BP	9	9	9	1	8	8	2	2	—	—	—	—	—	—	3	3	36	131
PSP	—	29	5	1	3	1	12	1	—	—	—	—	—	—	1	6	21	78
CPN	—	25	2	1	2	3	8	4	—	—	—	—	—	—	—	10	32	84
SGP	—	3	—	20	31	3	—	—	7	—	—	—	—	—	—	5	21	59
GPV	—	—	4	44	11	4	—	—	7	—	—	—	—	—	4	11	7	27
D'66	10	19	23	5	1	3	—	—	8	—	—	—	—	—	1	6	17	257
overigen	5	5	2	5	2	2	1	—	—	—	—	—	—	—	1	4	66	392
totaal %	4	11	7	11	11	2	4	1	1	1	2	1	1	1	2	4	26	4292

kens deze tabel noemt 15% van alle ondervraagden D'66 als tweede keus, hetgeen er op neerkomt dat D'66 de partij met de grootste secundaire aanhang is. Van de vijf grootste partijen heeft de KVP de kleinste secundaire aanhang (4% van alle kiesgerechtigden). Zoals uit de diagonaal van de tabel (van links boven naar rechts beneden) blijkt, zijn er kiezers die als tweede keus (secundaire aanhang) de partij noemen waarop zij zelf ook gestemd hebben. Dit zijn kiezers die in antwoord op de vraag naar de *primaire* aanhang een andere dan de door hen gekozen partij genoemd hadden of geen enkele partij genoemd hadden.

Opvallend is dat KVP-kiezers aanzienlijk vaker de PvdA dan de VVD als tweede keus noemen, terwijl de AR- en CH-kiezers ongeveer even vaak de VVD als de PvdA noemen.

Het blijkt ook, dat de KVP-kiezers vaker een niet-confessionele partij dan een confessionele partij als tweede keus noemen; ook dit ligt bij de AR- en CH-kiezers andersom:

Tweede keus

	conf.	niet conf.	gekozen partij	geen mening etc.	totaal
KVP-kiezers	20	47	2	31	100%
AR-kiezers	63	21	2	14	100%
CH-kiezers	49	24	4	23	100%

Groeperen we de meest genoemde ofwel favoriete tweede keus per partij in volgorde van afnemende grootte van het percentage, dan krijgen we het volgende staatje:

Van de kiezers der
onderstaande partijnoemt een relatieve meerderheid
als tweede keus:

ARP	CHU (55%)
CHU	ARP (46%)
GPV	ARP (44%)
SGP	CHU (31%)
PSP	PvdA (29%)
PvdA	D '66 (28%)
CPN	PvdA (25%)
VVD	D '66 (23%)
D '66	VVD (23%)
KVP	PvdA (22%)
BP	KVP, PvdA, VVD (elk 9%)

Gaan we na welke partijen door relatieve meerderheden van de kiezers van andere partijen als tweede keus genoemd worden, dan zien we dat dit de vijf partijen zijn die door alle ondervraagden geza-

menlijk het vaakst als tweede keus genoemd worden. Noemen we de secundaire aanhang van een bepaalde partij een front, dan tekenen zich de volgende vijf fronten af:

1. *Een pro-D'66-front*, bestaande uit relatieve meerderheden van kiezers van de PvdA en de VVD en minderheden van kiezers van andere partijen (in totaal 15% van alle ondervraagden).
2. *Een pro-PvdA-front*, bestaande uit relatieve meerderheden van de kiezers der KVP, PSP en CPN en minderheden uit andere partijen (in totaal 11%).
3. *Een pro-ARP-front*, gevormd door relatieve meerderheden van CHU- en GPV-kiezers en minderheden uit andere partijen (totaal 11%).
4. *Een pro-CHU-front*, bestaande uit een absolute meerderheid van de AR-kiezers, een relatieve meerderheid van de SGP-kiezers, en anderen (11%).
5. *Een pro-VVD-front*, waartoe een relatieve meerderheid van de kiezers van D'66 behoort (7%).

De KVP is de enige van de vijf grootste partijen die in geen enkele andere partij door een relatieve meerderheid der kiezers als tweede keus genoemd wordt.

Na dit algemene overzicht zullen we nu tweetallen van partijen bezien.

De verbondenheid tussen twee partijen kan op verscheidene manieren worden vastgesteld, bijvoorbeeld op basis van de mate van overeenstemming tussen de programs of de mate van samenwerking tussen de leiders. Wij beperken ons hier tot één aspect van de verbondenheid tussen twee partijen, namelijk de subjectieve verbondenheid van de kiezers van de ene partij met de andere partij als zodanig. Als indicator van deze subjectieve verbondenheid gebruiken we het antwoord op de vraag naar de secundaire partij-aanhang. De omvang van dit aspect van de verbondenheid tussen twee partijen stellen we dan operationeel vast door bij elkaar op te tellen het percentage kiezers van partij A dat partij B als tweede keus noemt en het percentage kiezers van partij B dat partij A als tweede keus noemt. De som van de twee percentages noemen we de *index van de omvang der verbondenheid* tussen twee partijen.

Men kan deze wijze van berekening als volgt illustreren. Veronderstel dat in een zaal tweehonderd personen aanwezig zijn, namelijk honderd personen die representatief geacht mogen worden voor alle Nederlandse KVP-kiezers en honderd personen die representatief geacht mogen worden voor alle Nederlandse PvdA-kiezers. Aan alle tweehonderd aanwezigen stellen we de drie vragen over partijkeus in 1967, primaire partij-aanhang en secundaire partij-aanhang. Daarna verzoeken we hun die in 1967 op de KVP gestemd hebben en in ant-

woord op de vraag naar de secundaire aanhang de PvdA genoemd hebben, zich naar een belendend vertrek te begeven. Dit blijken 22 personen te zijn. Dan verzoeken we hun die in 1967 op de PvdA gestemd hebben en die de KVP als tweede keus genoemd hebben, zich eveneens naar het aangrenzende vertrek te begeven. Dit blijken 5 personen te zijn, zodat zich in het nevenzaaltje weldra 27 personen bevinden. Een soortgelijke procedure passen we toe op tweetallen van telkens honderd kiezers per partij. De aantallen personen die zich tenslotte in de diverse nevenzaaltjes bevinden, beschouwen we als indices van de omvang der verbondenheid tussen de twee desbetreffende partijen.

De aantallen mogen worden vergeleken, aangezien we het aantal kiezers per partij steeds tot honderd (procent) hebben herleid. Hadden we ons op absolute aantallen in plaats van op percentages gebaseerd, dan zouden de kleinere partijen een kleinere kans op verbondenheid met een andere partij hebben gehad dan de grote partijen. De aantallen personen in de diverse nevenzaaltjes (de som van twee percentages, gebaseerd op verschillende absolute aantallen) mogen niet als percentages worden aangeduid. Wel kunnen we ze beschouwen als indices van de omvang der verbondenheid tussen twee partijen, althans voor zover we ons, zoals gezegd, beperken tot de subjectieve verbondenheid van de kiezers van partij A met partij B en omgekeerd.

De index van de omvang der verbondenheid kan, theoretisch gezien, variëren van minaal $0 + 0 = 0$ tot maximaal $100 + 100 = 200$. Indien we, op basis van de elf partijen die in tabel 1 vermeld zijn, alle 55 mogelijke tweetallen nagaan, blijkt het reële indexcijfer te variëren van 0 tot 101. Uitgaande van dit reële minimum en maximum komen we tot een vierdeling, namelijk:

index 0 t/m 25 = zeer beperkte verbondenheid

index 26 t/m 50 = tamelijk beperkte verbondenheid

index 51 t/m 75 = tamelijk omvangrijke verbondenheid

index 76 t/m 101 = zeer omvangrijke verbondenheid

De tweetallen van partijen kunnen we dan als volgt groeperen, in volgorde van afnemende omvang der verbondenheid.

Zeer omvangrijke verbondenheid:

$$\text{ARP} + \text{CHU} = 55 + 46 = 101$$

Tamelijk omvangrijke verbondenheid:

Geen enkel tweetal

Tamelijk beperkte verbondenheid:

$$\text{PvdA} + \text{D'66} = 28 + 19 = 47$$

$$\text{ARP} + \text{GPV} = 3 + 44 = 47$$

$$\text{VVD} + \text{D'66} = 23 + 23 = 46$$

PvdA + PSP	= 13 + 29 = 42
CHU + SGP	= 3 + 31 = 34
PvdA + CPN	= 3 + 25 = 28
KVP + PvdA	= 22 + 5 = 27
VVD + CHU	= 17 + 10 = 27

Zeer beperkte (of geen) verbondenheid:
Alle overige 46 tweetallen van partijen.

Hieruit blijkt dat de omvang van de verbondenheid tussen ARP en CHU veel groter is dan die tussen enig ander tweetal van partijen. Daaraan kan nog worden toegevoegd dat de CHU niet alleen de meest genoemde tweede keus van de AR-kiezers is, maar omgekeerd ook de ARP de favoriete tweede keus van de CH-kiezers is. Ook de VVD en D'66 zijn de favoriete tweede keus van elkaars kiezers, maar de omvang van de verbondenheid tussen dit tweetal is veel beperkter. De verbondenheid tussen de PvdA en D'66 is ongeveer even beperkt van omvang als die tussen de VVD en D'66.

De verbondenheid tussen de KVP en de protestantse partijen is volgens onze berekening zeer beperkt. Bovendien is de KVP bij geen van de protestantse partijen de favoriete tweede keus, of omgekeerd. Het is echter niet uitgesloten dat vrij veel kiezers van protestantse partijen de KVP genoemd zouden hebben indien ook naar een derde keus was gevraagd.

Na de omvang der verbondenheid bezien we nu de richting der verbondenheid. Indien tussen twee partijen een verbondenheid bestaat, kan namelijk nog nader worden nagegaan in hoever de gevoelens van verbondenheid slechts bij één partij bestaan dan wel bij beide partijen aanwezig zijn. M.a.w. de verbondenheid kan eenzijdig of tweezijdig zijn. Wij zullen de eenzijdigheid of tweezijdigheid van de verbondenheid tussen twee partijen operationeel vast stellen door, uitgaande van het percentage kiezers van partij A dat partij B als tweede keus noemt en het percentage kiezers van partij B dat partij A als tweede keus noemt, het hoogste van deze twee percentages te verminderen met het laagste. Het verschil van de twee percentages noemen we de *index van de richting der verbondenheid* tussen twee partijen.

Wordt partij A door een even hoog percentage van de kiezers van partij B genoemd als omgekeerd, dan is het saldo nul. De verbondenheid is dan aan beide zijden even sterk, dus tweezijdig. Hoe hoger daarentegen het saldo is, hoe meer eenzijdig de verbondenheid.

Dit saldo betreft dan uitsluitend de eenzijdigheid of tweezijdigheid der verbondenheid bij een gegeven omvang der verbondenheid. Om een voorbeeld te geven: $23 - 23 = 0$, maar ook $1 - 1 = 0$.

De index van de richting der verbondenheid kan, theoretisch gezien, variëren van minimaal $100 - 100 = 0$ tot maximaal $100 - 0 = 100$. Indien we alle mogelijke 55 tweetallen van partijen in tabel 1

nagaan, blijkt het reële indexcijfer te variëren van 0 tot 41. Uitgaande van dit reële minimum en maximum komen we tot de volgende verdeling:

index 0 t/m 10	= zeer tweezijdige verbondenheid
index 11 t/m 20	= tamelijk tweezijdige verbondenheid
index 21 t/m 30	= tamelijk eenzijdige verbondenheid
index 31 t/m 41	= zeer eenzijdige verbondenheid

De tweetallen van partijen kunnen we dan als volgt rangschikken in volgorde van afnemende eenzijdigheid der verbondenheid.

Zeer eenzijdige verbondenheid:

$$\text{GPV-ARP} = 44 - 3 = 41$$

Tamelijk eenzijdige verbondenheid:

$$\text{SGP-CHU} = 31 - 3 = 28$$

$$\text{CPN-PvdA} = 25 - 3 = 22$$

Tamelijk tweezijdige verbondenheid:

$$\text{KVP-PvdA} = 22 - 5 = 17$$

$$\text{SGP-ARP} = 20 - 3 = 17$$

$$\text{PSP-PvdA} = 29 - 13 = 16$$

$$\text{KVP-ARP} = 14 - 2 = 12$$

$$\text{GPV-CHU} = 11 - 0 = 11$$

Zeer tweezijdige verbondenheid:

Alle overige 46 tweetallen van partijen.

Vergelijken we deze gegevens met die over de omvang der verbondenheid, dan zien we dat de verbondenheid tussen ARP en CHU zowel zeer omvangrijk als zeer tweezijdig is. De verbondenheden tussen PvdA en D'66 en tussen VVD en D'66 zijn beide tamelijk beperkt van omvang en zeer tweezijdig. De verbondenheid van de PvdA met PSP is evenals die van de PvdA met de KVP tamelijk beperkt en tamelijk tweezijdig.

WEERSTAND JEGENS ANDERE PARTIJEN

De tegenpool van de verbondenheid is de weerstand of afkeer. Om de weerstand van de kiesgerechtigden tegen partijen vast te stellen, werd in de enquête gevraagd: 'Tegen welke twee partijen in Nederland heeft u de meeste bezwaren?'⁴

Op de minste weerstand stuiten blijkens tabel 2 bij de kiezers de

⁴ In Delft werd indertijd gevraagd: 'Met welke politieke partij voelt U zich het minst verbonden?' (*Protestantisme en Progressiviteit*, pp. 227—231). Aangezien zeer veel kiezers in antwoord op deze vraag de CPN noemden, werd in het verkiezingsonderzoek 1967 gevraagd tegen welke twee partijen men de meeste bezwaren had.

Tabel 2
Partijkeus in 1967 en weerstand tegen partijen (in % van het aantal kiezers per partij)

partijkeus in 1967	Meeste bezwaren tegen:											andere partijen	geen partij	geen mening	totaal* %	totaal personen Abs.	% %
	KVP	PvdA	VVD	ARP	CHU	BP	PSP	CPN	SGP	GPV	D'66						
KVP	1	9	4	1	1	42	15	59	2	1	3	9	8	14	169	1045	100
PvdA	19	—	30	5	5	41	6	35	4	4	2	7	6	12	176	1001	100
VVD	10	33	—	2	1	36	23	50	3	4	2	6	4	8	182	487	100
ARP	5	15	6	—	—	39	27	65	2	2	4	4	4	10	183	397	100
CHU	6	13	6	—	—	34	24	70	1	1	2	5	4	11	177	334	100
BP	27	33	7	8	5	1	10	41	2	3	4	9	8	12	170	131	100
PSP	30	13	26	4	8	29	—	19	13	15	1	10	4	10	182	78	100
CPN	49	27	25	7	10	26	2	—	6	4	2	2	7	11	176	84	100
SGP	24	15	3	2	—	12	27	65	—	3	3	4	3	19	177	59	100
GPV	4	15	4	—	—	18	52	74	—	—	7	—	4	7	185	27	100
D'66	27	22	9	4	4	40	12	40	6	5	—	6	4	6	185	257	100
overigen	14	10	9	3	3	19	13	35	2	3	1	5	17	22	156	392	100
totaal %	12	13	11	3	2	36	15	48	3	3	2	6	7	13	174	4292	100

* Het totaal is minder dan 200%, doordat een aantal van de ondervraagden minder dan twee partijen noemde.

CHU en D'66, die elk door slechts 2 pct van alle kiezers genoemd worden als partijen waartegen men de meeste bezwaren heeft.

Het meest afkerig zijn de kiezers, over het geheel, van de CPN (48%) en de BP (36%). Dit geldt ook binnen elk van grootste vijf partijen en bij D'66. Voor de kiezers van de BP daarentegen zijn de twee meest verwerpelijke partijen de CPN en de PvdA, voor de PSP-kiezers zijn dit de KVP en de BP, voor de CPN-kiezers zijn het de KVP en de PvdA en voor de kiezers van SGP en GPV tenslotte zijn de twee meest verwerpelijke partijen de CPN en de PSP.

Overzien we deze gegevens, dan tekenen zich naast de fronten tegen de CPN en de BP nog vier andere fronten af (waarbij we ons beperken tot relatieve meerderheden onder de kiezers der diverse partijen):

(1) Een anti-PSP-front, bestaande uit 15 pct van alle kiesgerechtigden. Tot dit anti-PSP-front behoren, indien we de bezwaren tegen de CPN en de BP buiten beschouwing laten, relatieve meerderheden van de kiezers van de KVP, de ARP, de CHU, de SGP en het GPV. Met andere woorden: kiezers van deze vijf partijen noemen in antwoord op de vraag tegen welke twee partijen zij de meeste bezwaren hebben vaker de PSP dan enige andere partij (afgezien van CPN en BP).

(2) Een anti-PvdA-front (13% van alle kiesgerechtigden). Hiertoe behoren relatieve meerderheden van de kiezers van de VVD en de BP (afgezien weer van hun bezwaren tegen de CPN en de BP).

(3) Een anti-KVP-front (12% van alle ondervraagden). Tot dit front behoren relatieve meerderheden van de CPN, de PSP en D'66 (afgezien weer van de bezwaren van deze kiezers tegen de CPN en de BP).

(4) Een anti-VVD-front (11% van het totaal). Hiertoe behoort een relatieve meerderheid van de kiezers van de PvdA (indien we de bezwaren tegen CPN en BP weer buiten beschouwing laten).

Na dit algemene overzicht van de weerstanden der kiesgerechtigden tegen diverse partijen bezien we nu de weerstanden tussen tweetallen van partijen.

De weerstand tussen twee partijen kan, evenals de verbondenheid, op verscheidene manieren worden vastgesteld, bijvoorbeeld aan de hand van de mate van verschil tussen de programs of de mate van tegenwerking, spanning of conflict tussen de leiders. Wij beperken ons hier tot één aspect van de weerstand tussen twee partijen, namelijk de subjectieve weerstand van de kiezers van de ene partij tegen de andere partij als zodanig. Als indicator van deze subjectieve weerstand gebruiken we het antwoord op de vraag naar de twee partijen waartegen men de meeste bezwaren heeft. De omvang van dit aspect van de weerstand tussen twee partijen stellen we operationeel vast door bij elkaar op te tellen het percentage kiezers van partij A dat

partij B noemt en het percentage kiezers van partij B dat partij A noemt als een van de twee partijen waartegen men de meeste bezwaren heeft. De som van de twee percentages noemen we de *index van de omvang van de weerstand* tussen twee partijen.

De index van de omvang van de weerstand kan, theoretisch gezien, variëren van minimaal $0 + 0 = 0$ tot maximaal $100 + 100 = 200$. Indien we op basis van de elf partijen die in tabel 2 vermeld zijn alle 55 mogelijke tweetallen nagaan, blijkt het reële indexcijfer te variëren van 0 tot 108. Uitgaande van dit reële minimum en maximum komen we tot de volgende vierdeling:

index 0 t/m 27 = zeer beperkte weerstand
 index 28 t/m 54 = tamelijk beperkte weerstand
 index 55 t/m 81 = tamelijk omvangrijke weerstand
 index 82 t/m 108 = zeer omvangrijke weerstand

De paren van partijen kunnen we dan als volgt groeperen in volgorde van afnemende omvang van de weerstand.

Zeër omvangrijke weerstand:

KVP + CPN = $59 + 49 = 108$

Tamelijk omvangrijke weerstand:

CHU + CPN = $70 + 10 = 80$
 CPN + GPV = $4 + 74 = 78$
 VVD + CPN = $50 + 25 = 75$
 PvdA + BP = $41 + 33 = 74$
 ARP + CPN = $65 + 7 = 72$
 CPN + SGP = $6 + 65 = 71$
 KVP + BP = $42 + 27 = 69$
 BP + CPN = $41 + 26 = 67$
 PSP + GPV = $15 + 52 = 67$
 PvdA + VVD = $30 + 33 = 63$
 PvdA + CPN = $35 + 27 = 62$

Tamelijk beperkte weerstand:

VVD + PSP = $23 + 26 = 49$
 ARP + BP = $39 + 8 = 47$
 KVP + PSP = $15 + 30 = 45$
 BP + D'66 = $4 + 40 = 44$
 VVD + BP = $36 + 7 = 43$
 CPN + D'66 = $2 + 40 = 42$
 PSP + SGP = $13 + 27 = 40$
 CHU + BP = $34 + 5 = 39$
 BP + PSP = $10 + 29 = 39$
 CHU + PSP = $24 + 8 = 32$

ARP + PSP = $27 + 4 = 31$
 KVP + D'66 = $3 + 27 = 30$
 KVP + PvdA = $9 + 19 = 28$

Zeër beperkte weerstand:

Alle overige 30 tweetallen van partijen.

Hieruit blijkt dat bij de zeer omvangrijke, tamelijk omvangrijke of tamelijk beperkte weerstanden bijna altijd de CPN, de BP of de PSP in het geding is. De enige tamelijk omvangrijke weerstand waarbij dit niet het geval is, is de weerstand tussen PvdA en VVD (index 63). De enige tamelijk beperkte weerstanden waarbij de CPN, de BP en de PSP niet in het geding zijn, zijn de weerstanden tussen KVP en D'66 (index 30) en KVP en PvdA (index 28). Hier kan nog aan worden toegevoegd dat de VVD niet alleen de meest genoemde partij bij de PvdA-kiezers is, maar omgekeerd ook de PvdA de meest genoemde partij bij de VVD-kiezers is, indien we in beide gevallen de CPN en de BP buiten beschouwing laten.

Na de omvang van de weerstand bezien we nu de richting van de weerstand. Onder richting verstaan we hier weer de eenzijdigheid of tweezijdigheid. Wij zullen de eenzijdigheid of tweezijdigheid van de weerstand tussen twee partijen operationeel vaststellen door uit te gaan van het percentage kiezers van partij A dat partij B noemt en het percentage kiezers van partij B dat partij A noemt als een van de twee partijen waartegen men de meeste bezwaren heeft, en dan het hoogste van deze twee percentages te verminderen met het laagste. Het verschil van de twee percentages noemen we de *index van de richting van de weerstand* tussen twee partijen.

Hoe hoger het saldo is, hoe meer eenzijdig de weerstand. Het saldo kan theoretisch gezien, variëren van minimaal $100 - 100 = 0$ tot maximaal $100 - 0 = 100$. In werkelijkheid blijkt het indexcijfer te variëren van 0 tot 69. Op basis hiervan komen we tot de volgende vierdeling:

index 0 t/m 17 = zeer tweezijdige weerstand
 index 18 t/m 34 = tamelijk tweezijdige weerstand
 index 35 t/m 51 = tamelijk eenzijdige weerstand
 index 52 t/m 69 = zeer eenzijdige weerstand

De paren van partijen rangschikken we dan in volgorde van afnemen- de eenzijdigheid van de weerstand.

Zeër eenzijdige weerstand:

GPV - CPN = $74 - 4 = 70$
 CHU - CPN = $70 - 10 = 60$
 SGP - CPN = $65 - 6 = 59$
 ARP - CPN = $65 - 7 = 58$

Tamelijk eenzijdige weerstand:

D'66 - CPN	= 40 - 2 = 38
GPV - PSP	= 52 - 15 = 37
D'66 - BP	= 40 - 4 = 36

Tamelijk tweezijdige weerstand:

ARP - BP	= 39 - 8 = 31
VVD - BP	= 36 - 7 = 29
CHU - BP	= 34 - 5 = 29
VVD - CPN	= 50 - 25 = 25
D'66 - KVP	= 27 - 3 = 24
ARP - PSP	= 27 - 4 = 23
SGP - KVP	= 24 - 2 = 22
D'66 - PvdA	= 22 - 2 = 20
PSP - BP	= 29 - 10 = 19

Zeer tweezijdige weerstand:

Alle overige 39 paren van partijen.

Uit dit overzicht blijkt dat bij de hoogste drie categorieën (zeer eenzijdig, tamelijk eenzijdig of tamelijk tweezijdig) bijna steeds de CPN, de BP of de PSP betrokken is. De enige tamelijk tweezijdige weerstanden waarbij dit niet het geval is, zijn die tussen D'66 en de KVP (index 24), tussen D '66 en de PvdA (index 20) en tussen SGP en de KVP (index 22). De weerstanden tussen de vijf grootste partijen onderling kunnen alle als zeer tweezijdig worden gekenmerkt.

Vergelijken we de gegevens over de richting van de weerstand met die over de omvang van de weerstand, dan zien we dat de weerstand tussen PvdA en VVD tamelijk omvangrijk en zeer tweezijdig is. De weerstand tussen PvdA en KVP is tamelijk beperkt en zeer tweezijdig. Die tussen de KVP en D'66 is tamelijk beperkt en tamelijk tweezijdig.

Als we nu de omvang van de weerstand, die in deze paragraaf werd behandeld, vergelijken met de omvang van de verbondenheid, die in de vorige paragraaf aan de orde kwam, zien we dat er geen paren van partijen zijn waartussen zowel een zeer omvangrijke verbondenheid, als een zeer omvangrijke weerstand bestaat. Ook de categorieën tamelijk omvangrijke verbondenheid en tamelijk omvangrijke weerstand vertonen geen overlappingsen. Tussen KVP en PvdA bestaat zowel een tamelijk beperkte verbondenheid als een tamelijk beperkte weerstand. Tussen PvdA en CPN is zowel een tamelijk beperkte verbondenheid als een tamelijk omvangrijke weerstand aanwezig. Overigens komen, zoals uit de tabellen 1 en 2 blijkt, bij de kiezers van de meeste partijen niet alleen personen voor die een bepaalde andere partij als tweede keus noemen, maar ook personen die dezelfde andere partij

noemen als een van de twee partijen waartegen zij de meeste bezwaren hebben.

POSITIEVE EN NEGATIEVE VOORSTELLINGEN

Aannemelijk is, dat de verbondenheden en tegenstellingen, die in de voorafgaande paragrafen belicht werden, nauw samenhangen met allerlei positieve en negatieve voorstellingen die de kiezers zich van de door hen gekozen partij en van de andere partijen maken. Deze samenhangen zullen mettertijd op basis van het enquêtemateriaal nog nader geanalyseerd kunnen worden. In de rest van dit artikel zullen we ons voornamelijk bezig houden met de samenhangen tussen de partijkeus en een aantal voorstellingen van de kiezers.

Belangrijkste probleem

Tabel 3 betreft voorstellingen van politieke problemen. Het gaat hier om het antwoord op de open vraag: 'Wat is volgens u het belangrijkste probleem waarmee we in Nederland te maken hebben?'⁵

Terwille van de overzichtelijkheid vermelden we hieronder de problemen met daarachter de namen van de partijen in volgorde van afnemende grootte van het percentage kiezers dat het probleem noemt. We beperken ons daarbij tot de partijen waarvan het percentage kiezers dat het probleem noemt, hoger is dan in de steekproef als geheel.

Werkgelegenheid: KVP, CPN, PvdA, PSP
Woningnood: PSP, CPN, D'66, GPV, PvdA, CHU
Partijstelsel (inclusief: de splinterpartijen, het politiek bestel)
GPV, D'66, PvdA, VVD
Inflatie: GPV, BP, VVD, ARP, CPN
Belastingdruk: BP, VVD, KVP, GPV
Financieel-economisch beleid: ARP, VVD, SGP, D'66
Overbevolking: VVD, D'66, PSP
Verkeer: VVD, CPN
Jeugd: SGP, ARP, CHU, CPN
Sociale voorzieningen: CPN, PvdA, PSP, BP
Inkomensverdeling: BP, PSP, CPN, PvdA
Gezag: GPV, KVP, ARP
Ambtenarij: VVD, BP, D'66
Bewapening: CPN, PSP.

Op de vraag naar het belangrijkste probleem volgde in de enquête

⁵ Tabel 3 betreft een open vraag. Voor antwoorden op een gesloten vraag naar politieke problemen zie men *De Nederlandse Kiezers in 1967*, pp. 27-29.

Tabel 3

Partijkeus in 1967 en wat de kiezers als het belangrijkste probleem zien (in % van het aantal kiezers per partij)

partijkeus in 1967	werkgelegenheid	woningnood	partijstelsel	inflatie	belasting	financ. econ. beleid	overbevolking	verkeer	jeugd	sociale voorz.	inkomensverdeling	gezag	ambtenarij	bewapening	diversen	geen mening	totaal personen	
																	Abs.	%
KVP	33	19	5	6	7	5	2	4	4	3	2	3	1	—	9	10	1045	100
PvdA	31	24	9	5	4	4	4	4	2	4	3	—	—	1	10	6	1001	100
VVD	19	18	9	10	9	11	7	6	3	2	2	1	2	—	10	5	487	100
ARP	26	18	8	8	5	12	3	3	6	3	1	3	1	—	9	7	397	100
CHU	29	24	7	3	6	4	4	4	6	3	—	—	—	—	11	8	334	100
BP	27	18	7	11	12	3	3	0	2	4	6	—	2	—	6	8	131	100
PSP	31	38	5	4	1	1	6	3	3	4	5	1	—	5	8	78	100	
CPN	32	26	4	7	2	2	1	5	5	6	4	—	—	6	8	84	100	
SGP	15	20	3	3	5	10	—	—	7	2	2	—	—	25	12	59	100	
GPV	15	26	19	15	7	4	—	—	—	—	—	7	—	15	—	27	100	
D'66	28	26	13	5	5	9	7	2	3	2	2	—	2	—	4	257	100	
overige	28	17	6	6	8	5	3	4	2	3	2	1	2	2	8	15	392	100
totaal problemen	1229	901	329	271	265	264	167	166	150	136	103	61	56	46	401	337	4292	100
abs.																	4882	113*
totaal problemen	29	21	8	6	6	6	4	4	4	3	2	1	1	1	9	8		

* Het totaal der problemen is meer dan 100%, doordat sommige ondervraagden meer dan één probleem noemden.

Tabel 4

Partijkeus in 1967 en welke partij volgens de kiezers het meest doet aan de oplossing van het belangrijkste probleem (in % van het aantal kiezers per partij)

partijkeus in 1967	Welke partij meest doet aan oplossing														totaal Abs.		
	KVP	PvdA	VVD	ARP	CHU	BP	PSP	CPN	SGP	GPV	D'66	andere partij	meer dan 1 partij	geen enkele partij	geen mening	Abs.	%
KVP	40	4	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—	8	7	34	1045	100
PvdA	1	57	1	1	—	—	1	—	—	—	—	—	5	9	23	1001	100
VVD	3	5	40	4	—	—	—	—	—	—	—	—	9	12	24	487	100
ARP	1	4	3	46	1	1	—	—	—	—	—	—	11	7	26	397	100
CHU	4	4	1	7	17	1	—	—	—	—	—	—	8	14	39	334	100
BP	4	8	3	4	—	25	—	—	—	—	—	—	8	15	34	131	100
PSP	1	21	1	4	—	1	18	1	—	—	—	—	5	18	27	78	100
CPN	2	13	1	7	—	—	4	35	—	—	—	—	7	17	20	84	100
SGP	—	2	3	—	2	2	—	—	25	2	—	—	12	5	41	59	100
GPV	—	7	—	19	—	—	—	—	4	48	—	—	4	7	11	27	100
D'66	4	11	5	5	—	—	2	—	—	24	—	—	6	18	23	257	100
overigen	3	7	2	3	1	1	—	—	—	—	—	—	7	20	50	392	100
totaal %	11	18	6	7	2	1	—	1	1	—	—	—	7	11	31	4292	100

de vraag: 'Welke partij doet volgens u het meest aan de oplossing van dit probleem?'

Blijkens *tabel 4* vindt 18 pct van alle kiesgerechtigden dat de PvdA het meest doet aan de oplossing van het belangrijkste probleem waarmee we in Nederland te maken hebben. Alle andere partijen worden minder vaak als probleem-oplossers genoemd.

Van hen die in 1967 op de PvdA gestemd hebben, vindt 57 pct dat deze partij het meest aan de oplossing van het belangrijkste probleem doet. Bij alle andere partijen vindt minder dan de helft der kiezers dat de door hen gekozen partij het meest doet aan de oplossing van wat zij (de kiezers) zelf als het belangrijkste probleem zien. Het aantal kiezers dat de gekozen partij als beste probleem-oplosser noemt, is bij het GPV 48%, bij de ARP 46%, KVP 40%, VVD eveneens 40%, CPN 35%, Boerenpartij 25%, SGP eveneens 25%, D'66 24%, PSP 18%, CHU 17%.

De kiezers van alle grote partijen noemen, naast de door hen gekozen partij, als probleem-oplossers vaker de PvdA dan enige andere partij. De percentages zijn echter laag, behalve bij de PSP-kiezers, die zelfs vaker de PvdA dan de PSP (resp. 21 en 18%) als probleem-oplosser noemen. Van de kiezers van de CPN en D'66 noemt respectievelijk 13 en 11% de PvdA als probleem-oplosser. Opmerkelijk is overigens, dat bijna één op de drie ondervraagden geen mening over de kwestie had of geen antwoord gaf.

Uitspraken over de gekozen partij

De *tabellen 5 en 6* betreffen een aantal uitspraken over partijen waarop kiezers gestemd hebben.

In *tabel 5* gaat het om de vraag: 'Ik zal u enkele zinnen voorlezen over de partij waarop u de vijftiende februari gestemd heeft. Wilt u steeds zeggen: 'Dat is zo' of 'Dat is niet zo'? (Daarna volgden de uitspraken, die in de tabellen in verkorte vorm zijn aangeduid en die hierna volledig geciteerd zullen worden).

Tabel 6 betreft de vraag: 'Ik lees nu de zinnen voor waarvan u zei: 'Dat is zo'. Wilt u bij elke zin zeggen of dit voor u ook een reden is geweest om op deze partij te stemmen?'

Een volgende vraag was: 'Hier ziet u de zinnen waarvan u zei dat het voor u een reden is geweest om op deze partij te stemmen. Wilt u nu zeggen welke van deze redenen u zelf de belangrijkste vindt om op deze partij te stemmen?' De desbetreffende tabel wordt hier niet opgenomen, aangezien hij reeds eerder gepubliceerd is.⁶

We laten nu de zinnen, waarop in deze drie vragen een reactie van de kiezers werd gevraagd, hier volgen. Bij elke zin vermelden we al-

⁶ *De Nederlandse Kiezers in 1967*, pp. 30 en 31.

Tabel 5
Partijkeus in 1967 en instemming met diverse uitspraken over de gekozen partij (in % van het aantal kiezers per partij)

	De geciteerde uitspraak 'is zo' volgens het vermelde percentage van de kiezers der partijen:											overige partijen		totaal	
	KVP	PvdA	VVD	ARP	CHU	BP	PSP	CPN	SGP	GPV	D'66	overige partijen	Abs.	%	
mensen zoals ik	75	89	84	81	67	76	78	86	85	85	70	67	3142	79	
kwalijk nemen	25	21	8	27	22	12	10	12	44	37	4	17	772	20	
vertrouwen in leiders	78	77	79	94	72	60	73	70	95	96	78	46	3080	78	
gewend	86	79	61	73	78	34	41	56	81	74	2	15	2733	69	
ministers	77	68	71	89	46	13	22	21	24	26	5	11	2432	62	
toch wat stemmen	32	28	24	14	26	40	23	31	19	15	24	39	1063	27	
beginsel	59	51	36	63	70	25	49	45	95	85	19	24	2038	51	
verbetering samenleving	79	86	82	86	68	78	83	88	85	81	72	68	3193	81	
werknemers	66	90	54	72	48	73	77	97	58	48	48	48	2729	69	
ondernemers	57	39	79	65	37	62	24	20	53	41	30	26	1996	51	
oorlog	35	46	25	50	37	21	90	83	54	48	34	13	1584	40	
totaal personen (Abs.)	1045	1001	487	397	334	131	78	84	59	27	257	54	3954*		
totaal (%)	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	

* Het totaal-generaal betreft alleen de ondervraagden die in 1967 op een partij hebben gestemd. De geciteerde uitspraken zijn niet voorgeleegd aan ondervraagden die in antwoord op de vraag naar de partijkeus in 1967 antwoordden 'niet gestemd', 'ongeldig gestemd' of 'blanco gestemd', ofwel geen antwoord gaven.

Tabel 6
Partijkeus in 1967 en redenen voor partijkeus (in % van het aantal kiezers per partij)

	De geciteerde uitspraak 'is een reden' volgens het vermelde percentage van de kiezers der partijen:											overige partijen		totaal	
	KVP	PvdA	VVD	ARP	CHU	BP	PSP	CPN	SGP	GPV	D'66	overige partijen	Abs.	%	
mensen zoals ik	40	57	52	43	33	41	36	56	41	30	40	33	1794	45	
kwelijk nemen	11	9	4	12	10	2	5	7	15	15	1	6	342	9	
vertrouwen in leiders	44	46	48	57	36	30	28	36	42	48	51	11	1767	45	
gewend	43	41	32	37	42	11	12	26	46	41	—	—	1380	35	
ministers	39	35	35	49	21	3	6	12	7	15	3	4	1224	31	
toch wat stemmen	12	11	11	6	11	19	13	18	7	11	9	17	441	11	
beginsel	32	28	18	41	43	8	24	27	64	56	9	2	1134	29	
verbetering samenleving	42	51	47	45	32	37	42	44	36	44	44	30	1741	44	
werknemers	31	54	23	32	19	31	35	56	19	26	23	15	1371	35	
ondernemers	22	16	40	24	13	26	5	7	20	26	12	4	816	21	
oorlog	16	21	10	23	13	8	55	48	26	22	14	4	716	18	
totaal personen (Abs.)	1045	1001	487	397	334	131	78	84	59	27	257	54	3954*		
totaal (%)	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100		

* Zie noot bij tabel 5.

leen die partijen waarvan een hoger percentage kiezers dan van de steekproef als geheel (m.a.w. een meer dan gemiddeld percentage) antwoordde: 'Dat is zo', 'Dat is een reden' of 'Dat is de belangrijkste reden'.⁷

De partijen worden genoemd in volgorde van afnemende grootte van het percentage positief op de uitspraak reagerende kiezers.

De uitspraken worden hier niet vermeld in de volgorde van a tot k, maar in een aantal categorieën, namelijk: beginselen, groepsbelangen, leiders, traditie, onpolitieke doeleinden, politieke doeleinden en internationaal politieke doeleinden.

Beginselen:

(g) 'Mijn beginsel eist dat ik op deze partij stem'

- Dat is zo volgens SGP, GPV, CHU, ARP en KVP.
- Dat is een reden volgens SGP, GPV, CHU, ARP en KVP.
- Dat is de belangrijkste reden volgens SGP, GPV, CHU, ARP en KVP.

Groepsbelangen:

(a) 'Deze partij komt op voor mensen zoals ik'

- Dat is zo volgens PvdA, CPN, SGP, VVD en ARP.
- Dat is een reden volgens PvdA, CPN en VVD.
- Dat is de belangrijkste reden volgens Boerenpartij, PvdA, VVD.

(i) 'Deze partij komt voor de werknemers op'

- Dat is zo volgens CPN, PvdA, PSP, Boerenpartij en ARP.
- Dat is een reden volgens CPN en PvdA.
- Dat is de belangrijkste reden volgens CPN en PvdA.

(j) 'Deze partij komt voor de ondernemers op'

- Dat is zo volgens VVD, ARP, Boerenpartij, KVP en SGP.
- Dat is een reden volgens VVD, Boerenpartij, GPV, ARP en KVP.
- Dat is de belangrijkste reden volgens VVD en Boerenpartij.

⁷ In antwoord op de open vraag 'Wilt U in Uw eigen woorden vertellen met het oog waarop U juist op deze partij gestemd heeft?' noemde men godsdienst (20% van de ondervraagden), groepsbelang (18%), program en beleid (13%), beginselen (11%), traditie (11%), beste partij (10%), leiders (4%), nieuwe partij (3%), tegen andere partij (3%), grote partij (2%), minst slechte partij (2%), onbehagen (1%), andere redenen (12%), geen mening (4%). Voor enkele van deze redenen vermelden we hier de percentages per partij die hoger dan het percentage van de hele steekproef waren:

- godsdienst: SGP 73%, GPV 59%, CHU 47%, KVP 46%, ARP 39%;
- beginselen: ARP 21%, CHU 21%, SGP 20%, GPV 15%, KVP 13%, VVD 12%;
- groepsbelang: PvdA 50%, CPN 50%, BP 25%, VVD 21%;
- traditie: CHU 24%, KVP 17%;
- leiders: ARP 16%, BP 15%;
- nieuwe partij: D'66 49%;
- onbehagen: BP 13%, D'66 10%.

Leiders:

- (c) 'Ik heb veel vertrouwen in de leiders van deze partij'
- Dat is zo volgens GPV, SGP, ARP en VVD.
 - Dat is een reden volgens ARP, D'66, VVD, GPV en PvdA.
 - Dat is de belangrijkste reden volgens GPV, D'66, VVD, ARP en KVP.
- (e) 'Deze partij levert bekwame ministers'
- Dat is zo volgens ARP, KVP, VVD en PvdA.
 - Dat is een reden volgens ARP, KVP, PvdA en VVD.
 - Dat is de belangrijkste reden volgens ARP en KVP.

Traditie:

- (d) 'Ik ben gewend op deze partij te stemmen'
- Dat is zo volgens KVP, SGP, PvdA, CHU, GPV en ARP.
 - Dat is een reden volgens SGP, KVP, CHU, GPV en PvdA.
 - Dat is de belangrijkste reden volgens KVP, CHU en SGP.

Onpolitieke doeleinden:

- (b) 'Men zou het mij kwalijk nemen als ik niet op deze partij stemde'
- Dat is zo volgens SGP, GPV, ARP, KVP, CHU, PvdA.
 - Dat is een reden volgens SGP, GPV, ARP en KVP.
 - Dat is de belangrijkste reden volgens CHU.
- (f) 'Men moet tenslotte toch wát stemmen'
- Dat is zo volgens Boerenpartij, KVP, CPN en PvdA.
 - Dat is een reden volgens Boerenpartij, CPN, PSP en KVP.
 - Dat is de belangrijkste reden volgens Boerenpartij, CHU, SGP en PSP.

Politieke doeleinden:

- (h) 'Deze partij doet iets aan de verbetering van de samenleving'
- Dat is zo volgens CPN, PvdA, ARP, SGP, PSP en VVD.
 - Dat is een reden volgens PvdA en ARP.
 - Dat is de belangrijkste reden volgens D'66, Boerenpartij en PvdA.

Internationale politieke doeleinden:

- (k) 'Deze partij houdt zich ernstig bezig met het oorlogsvraagstuk'
- Dat is zo volgens PSP, CPN, SGP, GPV, ARP en PvdA.
 - Dat is een reden volgens PSP, CPN, SGP, ARP, GPV en PvdA.
 - Dat is de belangrijkste reden volgens PSP en CPN.

Op grond van deze gegevens over voorstellingen van kiezers ten aanzien van de door hen gekozen partijen en redenen van kiezers voor hun partijkeus kan men een *typologie* ontwerpen van de partijen, gezien door de ogen van de kiezers. We zullen ons bij deze typologie tot de extreme gevallen beperken, en wel door een partij slechts dan

tot een bepaald type te rekenen als de partij hierboven niet slechts genoemd is achter 'Dat is zo', maar ook achter 'Dat is een reden' en achter 'Dat is de belangrijkste reden'. M.a.w.: een partij wordt slechts dan tot een bepaald type gerekend als elk van de drie antwoorden 'Dat is zo', 'Dat is een reden' en 'Dat is de belangrijkste reden' ten aanzien van de desbetreffende uitspraak gegeven is door een percentage kiezers van die partij dat hoger is dan het percentage van alle ondervraagde partijkiezers dat het antwoord gaf. We komen dan tot de volgende typen.

1. Beginselpartijen: KVP, ARP, CHU, SGP, GPV.
2. Belangenpartij: PvdA, VVD, BP, CPN.
Eigen-belangpartijen: PvdA en VVD.
Werknemerspartijen: PvdA en CPN.
Ondernemerspartijen: VVD en BP.
3. Leiderspartijen: KVP, ARP, VVD, GPV.
Vertrouwenspartijen: VVD, ARP en GPV.
Gouvernementele partijen: KVP en ARP.
4. Traditionele partijen: KVP, CHU en SGP.
5. Onpolitieke partijen: CHU en Boerenpartij.
Milieupartijen: CHU.
Onbehagenpartijen: Boerenpartij.
6. Effectieve politieke partijen: PvdA.
7. Internationaal politieke partijen: PSP en CPN.

De namen van deze partijtypen worden in de praktijk ook wel in andere betekenissen gebruikt. Zij zijn door ons bij gebrek aan betere termen gekozen en slechts bedoeld als korte aanduidingen van enkele, op zichzelf zeer complexe elementen, die in de voorstellingen en beweegredenen van de kiezers der partijen een verhoudingsgewijs grote plaats innemen.

De enige van de elf gekozen partijen die in de typologie ontbreekt, is D'66. Dit komt doordat bij geen van de geciteerde uitspraken een meer dan gemiddeld percentage kiezers van D'66 niet alleen 'Dat is zo', maar ook 'Dat is een reden' en 'Dat is de belangrijkste reden' antwoordde. Blijkbaar zijn de voorstellingen en beweegredenen van D'66-kiezers ten aanzien van hun partij dus (nog) minder gelijkgericht dan die binnen andere partijen. Dit is waarschijnlijk gedeeltelijk te verklaren uit het feit dat D'66 een nieuwe partij is.

Aangezien men de partijen onder vele gezichtspunten kan bezien, en men ten aanzien van elk gezichtspunt onderscheid kan maken tussen partijen die wel of niet tot een bepaald type behoren, kan een bepaalde partij in meer dan één type voorkomen. Zo is de KVP beginselpartij, leiderspartij en traditionele partij, terwijl de PvdA belan-

genpartij en effectieve politieke partij is.

Over twee van de hier aangestipte elementen, namelijk beginselen en leiders, volgen nu enkele bijzonderheden.

Beginselen

Om de inhoud van de beginselen iets nader te peilen, werd aan de geënquêteerden gevraagd: 'Wat vindt u voor het verbeteren van de samenleving in ons land het belangrijkste beginsel: de gelijkheid, uw geloof of de vrijheid?'

De vrijheid werd als belangrijkste beginsel genoemd door 55 pct van alle ondervraagde kiesgerechtigden. Boven dit gemiddelde lagen de VVD (79%), D'66 (70%), PvdA (63%), BP (60%) en CPN (56%). Beneden het gemiddelde lag het percentage dat de vrijheid vooropstelde bij de PSP (50%), KVP (48%), ARP (38%), CHU (37%), SGP (26%) en GPV (26%). Het verdient de aandacht dat het verschil tussen PvdA en VVD in dit opzicht niet groot is. D'66 staat, voor wat betreft het percentage kiezers dat de vrijheid vooropstelt, even dicht bij de PvdA als bij de VVD.

De gelijkheid werd als belangrijkste beginsel genoemd door 22 pct van alle ondervraagden. Hoger dan dit gemiddelde was het percentage bij de PSP (45%), CPN (42%), PvdA (29%), BP en D'66 (elk 27%) en KVP (24%). Voor de overige partijen is dit percentage: CHU 15%, VVD 13%, ARP 11%, GPV 7%, en SGP 4%. Het procentuele verschil tussen PvdA en VVD blijkt op het punt van het gelijkheidsbeginsel dus totaal niet groter te zijn dan op het punt van het vrijheidsbeginsel. D'66 staat in dit opzicht dicht bij de PvdA dan bij de VVD.

Het geloof werd als belangrijkste beginsel voor het verbeteren van de samenleving genoemd door 17 pct van alle ondervraagden. Boven dit gemiddelde liggen de SGP (68%), het GPV (63%), de ARP (47%), CHU (41%) en KVP (21%). Voor de overige partijen is het percentage dat het geloof als beginsel vooropstelt lager dan het steekproefgemiddelde: BP 6%, VVD 3%, PvdA 3%, D'66, PSP en CPN elk 1%. Opmerkelijk is dat de KVP hier maar net boven het steekproefgemiddelde uitkomt. Het percentage KVP-kiezers dat het geloof als belangrijkste beginsel voor het verbeteren van de samenleving noemt, is zelfs lager dan het percentage kiezers van dezelfde partij dat de vrijheid of gelijkheid vooropstelt. Ook in dit opzicht verschilt de KVP van de protestantse partijen.

Kiezers van de ARP, de CHU, de SGP en het GPV noemen het geloof vaker dan andere beginselen. Bij alle andere partijen stellen de kiezers vaker de vrijheid dan enig ander beginsel voorop.

Om tot een typologie te komen, noemen we een politieke partij waarvan de kiezers vaker dan de gemiddelde kiezer de vrijheid het belangrijkste beginsel vinden een vrijheidspartij. Als we iets dergelijks ook met de andere beginselen doen, komen we tot de volgende partijtypen:

1. Vrijheidspartij: VVD
2. Gelijkheidspartij: PSP
3. Geloofspartij: ARP, CHU, SGP en GPV
4. Vrijheids- en gelijkheidspartij: PvdA, BP, CPN en D'66
5. Geloofs- en gelijkheidspartij: KVP.

Aan hen die het geloof als belangrijkste beginsel noemen, werd gevraagd: 'En wat is volgens uw geloof het belangrijkste beginsel voor het verbeteren van de samenleving: gelijkheid of vrijheid? Het antwoord was: vrijheid 48%, gelijkheid 39%, wil bewust geen keus doen 5%, geen mening 8%. De gelijkheid werd in antwoord op deze nadere vraag genoemd door de volgende percentages van de kiezers der diverse partijen die in eerste instantie het geloof genoemd hadden: PvdA 51%, KVP 45%, VVD 44%, CHU 40%, ARP 33% (overige partijen slechts kleine absolute aantallen).

Vertrouwen in politieke leiders

De vraag 'In welke politieke leider in ons land stelt u het meeste vertrouwen?' leverde vele namen op, waarbij echter Zijlstra, die in 24 pct van alle gevallen genoemd werd, duidelijk domineerde. Per partij zijn de twee namen die men in antwoord op de vraag het meest noemde (% van de kiezers per partij):

KVP : Luns (KVP) 23% en Schmelzer (KVP) 18%.

PvdA : Den Uyl (PvdA) 42% en Zijlstra (ARP) 10%.

VVD : Zijlstra (ARP) 42% en Toxopeus (VVD) 26%.

ARP : Zijlstra (ARP) 63% en Biesheuvel (ARP) 16%.

CHU : Zijlstra (ARP) 38% en Beernink (CHU) 19%.

BP : Koekoek (BP) 25% en Zijlstra (ARP) 18%.

PSP : Zijlstra (ARP) 18%, Luns (KVP) 15%, Lankhorst (PSP) 10%.

CPN : Bakker (CPN) 29%, Luns en Cals (beiden KVP) elk 5%.

SGP : Van Dis (SGP) 36% en Zijlstra (ARP) 24%.

GPV : Jongeling (GPV) 37% en Zijlstra (ARP) 33%.

D'66 : Zijlstra (ARP) 31%, Luns (KVP) 16%, anderen, inclusief Van Mierlo (D'66) 17%.

Uit deze cijfers blijkt welke percentages van de ondervraagde kiezers der partijen bereid waren over de partijgrenzen heen vertrouwen te stellen in een 'sterke' man, in dit geval in Zijlstra, die tijdens de verkiezingsperiode minister-president was en door veel dagbladen en

Tabel 7

Partijkeus en vertrouwen in politieke leiders van de gekozen partij (in % van het aantal kiezers per partij)

partijkeus 1967	politieke leiders	zeer veel vertrouwen	veel vertrouwen	weinig vertrouwen	zeer weinig vertrouwen	geen mening	totaal Abs.	%
KVP	Cals	18	43	22	5	12	1045	100
"	Schmelzer	23	39	21	7	10	1045	100
"	Luns	58	30	4	1	7	1045	100
PvdA	Vondeling	15	41	24	5	15	1001	100
"	Den Uyl	42	39	8	1	10	1001	100
"	Nederhorst	10	37	25	6	22	1001	100
VVD	Witteveen	19	40	12	1	28	487	100
"	Toxopeus	35	50	7	—	8	487	100
"	Van Riel	4	28	21	2	45	487	100
ARP	Roolvink	18	50	18	2	12	397	100
"	Zijlstra	77	18	2	—	3	397	100
"	Biesheuvel	53	36	3	1	7	397	100
CHU	Tilanus jr.	15	41	16	1	27	334	100
"	Beemink	27	42	12	1	18	334	100
"	Jkv. Wittewaal van Stoetwegen	18	35	14	5	28	334	100
BP	Koekoek	23	41	21	6	9	131	100
"	Harmsen	17	34	17	6	26	131	100
"	Mevr. Bennink	3	14	17	17	49	131	100
PSP	Lankhorst	17	59	10	1	13	78	100
"	Bruggeman	5	31	12	—	52	78	100
"	Burggraaf	4	15	13	1	67	78	100
CPN	De Groot	20	30	21	7	22	84	100
"	Bakker	51	30	10	1	8	84	100
"	Hoekstra	20	25	18	2	35	84	100
SGP	Van Dis	54	34	3	—	9	59	100
GPV	Jongeling	67	33	—	—	—	27	100

politici geprezen werd. De kiezers van de VVD, de CHU, de PSP en D'66 noemden Zijlstra zelfs vaker dan een leider van de door hen gekozen partij. Bij de PSP-kiezers won naast Zijlstra ook Luns het nog van Lankhorst, hetgeen gezien de politieke opvattingen van Luns en de PSP merkwaardig mag worden genoemd.

Om het vertrouwen van de kiezers in de leiders van de gekozen partij vast te stellen, werd gevraagd: 'Ik noem u de namen van enige leiders van de partij waarop u ditmaal gestemd heeft. Wilt u zeggen hoeveel vertrouwen u in hen heeft, zeer veel, veel, weinig of zeer weinig?' Het resultaat vindt men in tabel 7.

Het gemiddelde percentage kiezers, dat in de genoemde leiders van de gekozen partij veel of zeer veel vertrouwen stelt, is bij de grootste vijf partijen: ARP 84%, KVP 70%, PvdA 61%, CHU 59%, VVD 58%. (Deze cijfers werden verkregen door per partij de percentages 'zeer veel' en 'veel' op te tellen en ze te delen door het aantal genoemde leiders). Deze cijfers zijn uiteraard mede afhankelijk van de namen die de onderzoekers aan de ondervraagden hebben voorgelegd. Uit de tabel blijkt wel dat binnen een bepaalde partij de ene leider soms aanzienlijk meer vertrouwen wekt dan de andere.

Bezwaren tegen gekozen partij

De vraag 'Heeft u bezwaren tegen de partij waarop u ditmaal gestemd heeft?' werd bevestigend beantwoord door 16 pct van de kiezers der diverse partijen. Boven dit gemiddelde lag het aantal 'bezwaarden' bij de PSP (24%), de PvdA (21%) en de VVD (eveneens 21%). Bij de overige partijen was dit: KVP en ARP elk 16%, Boerenpartij en SGP elk 15%, CHU 12%, GPV 11%, D'66 en CPN elk 10%.

Aan hen die zeiden bezwaren tegen de gekozen partij te hebben, werd gevraagd: 'Welke bezwaren?' De inhoud van de bezwaren viel uiteen in vele categorieën met kleine aantallen. De meest genoemde bezwaren waren:

- de partij is te slap, zou wel wat actiever kunnen zijn (13%);
- het is niet duidelijk wat de partij wil (6%);
- de partij belooft veel en doet weinig (6%);
- de partij is te conservatief, te behoudend, heeft te weinig nieuwe ideeën (5%);
- de partij komt onvoldoende voor de werknemers, voor de arbeiders op (4%);
- de partij heeft te weinig goede leiders, de leiders doen het niet goed (3%).

Andere bezwaren waren onder meer: de partij is te radicaal, te

links, te socialistisch (3%); de houding van de partij bij de kabinet-crisis in oktober 1966 (3%), de partij komt onvoldoende voor de middenstand, voor de boeren op (2%); de partij komt onvoldoende voor de ondernemers op (1%); de partij is te klein (1%); de ontwikkelingshulp (2%); ze zijn tegen het koninklijk huis, voor de republiek (1%); defensie (3%); de belastingdruk (2%); de godsdienstige grondslag (2%); het standpunt inzake de Omroepwet (2%).

Van de 'bezwaarden' onder de KVP-stemmers was het meest genoemde bezwaar de houding van deze partij bij de kabinet-crisis (11%). Bij drie partijen werd als bezwaar het meest geopperd: 'de partij is te slap' (VVD 14%, PvdA 16% en CHU zelfs 30%). Bij de ARP-kiezers waren de meest geuite bezwaren: 'te slap', 'te conservatief' en 'de godsdienstige grondslag' (elk 7%). De kiezers van de BP klaagden vooral dat de partij te weinig goede leiders had (18%). De PSP-kiezers noemden als bezwaren tegen hun partij vooral: 'te slap', 'te radicaal', 'te klein' en 'tegen het koninklijk huis' (elk 10%). De kiezers van D'66 vermeldden als bezwaren tegen hun partij vooral 'het is niet duidelijk wat de partij wil' en 'de ontwikkelingshulp' (elk 13%).

Als we het geheel overzien, valt op dat het bezwaar 'de partij is te slap' bij vele partijen het meest genoemde bezwaar of althans een van de meest genoemde bezwaren is. Men kan dit bezwaar niet geheel uit de deelneming van partijen aan de compromissen van coalitieregeringen verklaren, want het komt ook bij kleine, niet aan de regering deelnemende partijen voor. Hiermee komen we op de bezwaren van de kiezers ten aanzien van partijen in het algemeen.

VOORSTELLINGEN VAN PARTIJEN IN HET ALGEMEEN

Stemmen om te protesteren

Aan de kiezers die op een bepaalde partij gestemd hadden, werd onder meer gevraagd: 'Heeft u op deze partij gestemd om ergens tegen te protesteren?' Het antwoord was: om te protesteren 14%, niet om te protesteren 83%, geen mening of geen antwoord 3%.

Boven het gemiddelde van 14% lag het aantal protest-stemmers bij: PSP (64%), D'66 (52%), BP (49%), CPN (49%), SGP (19%), VVD (18%), GPV (15%).

Met name de PSP, D'66, de Boerenpartij en de CPN, waarvan ongeveer de helft of zelfs meer dan de helft der kiezers zijn stem op deze partij had uitgebracht om ergens tegen te protesteren, mag men wel als protestpartijen typeren. Aanzienlijk lager was het percentage proteststemmen bij de PvdA (8%), de ARP (5%), de KVP (3%) en de CHU (3%).

Aan hen die zeiden dat zij op de gekozen partij gestemd hadden om ergens tegen te protesteren, werd ook gevraagd 'Tegen wie of wat wilde u protesteren?' Merkwaardigerwijs was het meest vóórkomende antwoord, gegeven door 17% van de protest-stemmers: 'Tegen het bestaande partijstelsel, tegen het huidige bestel, onlustgevoelens tegen de hele gang van zaken'. Boven dit gemiddelde van 17% lag dit antwoord bij de protest-stemmers van D'66 (38%), de CPN (24%), Boerenpartij (20%) en CHU (18%). Hetzelfde antwoord kwam in mindere mate van de proteststemmers van de KVP (9%), PSP (8%), PvdA (6%), VVD (3%), ARP, SGP en het GPV (elk 0%).

Van alle protest-stemmers zei voorts 11 pct dat men had willen protesteren tegen de grote partijen. Hoger nog was dit percentage bij de protest-stemmers van het GPV (25%), D'66 (22%), de Boerenpartij (19%) en de CPN (12%).

Acht procent van alle protest-stemmers had met zijn stem tegen de PvdA willen protesteren. Boven dit gemiddelde lag dit percentage bij de protest-stemmers van de KVP (24%), de VVD (23%), de CPN (10%) en de CHU (9%).

Zeven procent van alle protest-stemmen was tegen de KVP gericht. Hoger was dit protest tegen de KVP bij de protest-stemmers van de PvdA (15%), VVD en ARP (elk 11%) en CHU (9%).

Slechts 1 pct van alle protest-stemmers verklaarde op een bepaalde partij gestemd te hebben om tegen de VVD te protesteren. Bij de proteststemmers van de PvdA was dit 5%, CPN 3%, D'66 slechts 1%. Hierbij moet men wel in aanmerking nemen dat de VVD in de laatste twee jaar voorafgaande aan de verkiezingen niet aan het kabinet had deelgenomen, hetgeen de kans op protesten tegen de VVD kan hebben vermindert.

Uitspraken over partijen in het algemeen

De opvattingen van de kiezers over de partijen in het algemeen werden nog iets nader gepeild door hun enkele uitspraken voor te leggen. Men zie tabel 8.

Ter wille van de overzichtelijkheid vermelden we hieronder achter de uitspraken steeds de partijen waarvan een hoger percentage kiezers het met de uitspraak eens of zeer eens is, dan van de steekproef als geheel. De partijen worden genoemd in volgorde van afnemende grootte van het percentage kiezers dat met de uitspraak instemt.

- 'De partijen doen hun werk goed': KVP, ARP, PvdA, GPV, CHU.
- 'De grote partijen zijn één pot nat': BP, CPN, D'66, SGP, PSP, GPV.
- 'Christelijke partijen zijn nodig': GPV, SGP, ARP, CHU, KVP.

Tabel 8
Partijkeus in 1967 en voorstellingen van partijen in het algemeen (in % van het aantal kiezers per partij)

	KVP	PvdA	VVD	ARP	CHU	BP	PSP	CPN	SGP	GPV	D'66	overigen	Abs.	% totaal
'de grote partijen zijn één pot nat'														
zeer eens	13	13	10	8	10	45	27	48	20	7	24	30	689	16
eens	32	27	25	20	36	35	29	32	44	41	41	36	1303	30
oneens	42	49	50	59	40	15	36	15	26	44	30	22	1791	42
zeer oneens	5	8	9	8	6	—	3	4	3	4	2	2	254	6
geen mening	8	3	6	5	8	5	5	1	7	4	3	10	255	6
totaal %	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	4292	100
'de partijen doen hun werk goed'														
zeer eens	3	3	2	3	2	1	—	—	—	—	—	1	90	2
eens	57	49	42	56	47	25	36	14	32	52	21	27	1944	45
oneens	25	35	41	25	35	49	53	55	42	37	66	42	1543	36
zeer oneens	2	2	3	1	1	11	6	20	5	7	5	10	153	4
geen mening	13	11	12	15	15	14	5	11	21	4	8	20	562	13
totaal %	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	4292	100
'christelijke partijen zijn nodig'														
zeer eens	22	3	5	40	39	11	6	5	61	74	5	11	709	16
eens	66	44	49	55	55	55	37	38	37	26	42	48	2223	52
oneens	8	36	34	4	3	21	44	41	2	—	41	23	928	22
zeer oneens	—	7	5	—	—	5	10	8	—	—	7	4	161	4
geen mening	4	10	7	1	3	8	3	8	—	—	5	14	271	6
totaal %	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	4292	100
wat christelijke partijen willen is minder duidelijk dan wat andere partijen willen'														
zeer eens	2	10	5	1	1	10	11	18	—	—	7	3	216	5
eens	18	41	32	10	16	30	38	28	20	11	32	22	1122	26
oneens	50	27	41	61	53	32	35	27	53	45	40	33	1782	41
zeer oneens	8	1	2	18	13	4	3	4	10	44	3	4	279	7
geen mening	22	21	20	10	17	24	13	23	17	—	18	38	893	21
totaal %	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	4292	100

— 'Wat christelijke partijen willen, is minder duidelijk dan wat andere partijen willen': PvdA, PSP, CPN, BP, D'66, VVD.

Hieruit blijkt dat de kiezers van de vijf grootste partijen behalve de VVD verhoudingsgewijs vaak vinden dat de partijen hun werk goed doen. De kiezers van alle kleine partijen vinden verhoudingsgewijs vaak dat de grote partijen één pot nat zijn. De kiezers van de confessionele partijen (met de KVP als hekkesluiter) zijn meer dan de gemiddelde kiezers van mening dat christelijke partijen nodig zijn. De kiezers van niet-confessionele partijen vinden vaker dan de gemiddelde kiezer dat christelijke partijen minder duidelijk dan andere partijen zijn.

GRONDSLAG VAN PARTIJFORMATIE

In de proefonderzoekjes, die aan de grote enquête vooraf gingen, zijn verscheidene pogingen gedaan om de voorkeuren van de ondervraagde kiesgerechtigden op het punt van de partijformatie te peilen. Het bleek niet eenvoudig de vraag zo te formuleren dat zowel met de aard van de problematiek en de gewenste informatie als met het voorstellingsvermogen van de ondervraagden voldoende rekening werd gehouden. Om te abstraheren van het gewenste aantal partijen en iets te weten te komen over noties van de kiesgerechtigden ten aanzien van de door hen geprefereerde criteria voor indeling van de partijen, hebben we in de definitieve enquête de ondervraagden een lijstje voorgelegd met de woorden: 'Op dit lijstje staan telkens twee partijen genoemd. Als er in ons land maar twee partijen kunnen zijn, welk tweetal van dit lijstje vindt u dan het beste?' Op het lijstje stond (in deze volgorde): 'een socialistische en een liberale partij of een christelijke en een andere partij of een conservatieve en een progressieve partij of een katholieke en een protestantse partij'.

Zoals uit tabel 9 blijkt, noemt ruim één kwart van de ondervraagden in antwoord op deze vraag 'een christelijke en een andere partij', precies een kwart zegt 'een katholieke en een protestantse partij' en iets minder dan een kwart zegt 'een socialistische en een liberale partij', terwijl een tiende antwoordt 'een conservatieve en een progressieve partij'.

De partijen waarvan een hoger percentage kiezers dan van de steekproef als geheel het antwoord geeft, zijn:

- 'Een christelijke en een andere partij': SGP, GPV, ARP, CHU.
- 'Een katholieke en een protestantse partij': KVP, CHU, ARP.
- 'Een socialistische en een liberale partij': CPN, PvdA, PSP, D'66, VVD.
- 'Een conservatieve en een progressieve partij': D'66, VVD, PSP, BP, GPV.

Tabel 9
Partijkeus in 1967 en voorkeur ten aanzien van tweepartijstelsel (in % van het aantal kiezers per partij)

	social. en lib. partij	chr. en andere partij	cons. en progr. partij	kath. en prot. partij	ander stelsel	geen mening	totaal personen	
							Abs.	%
KVP	4	25	6	58	1	7	1.045	= 100
PvdA	50	17	8	7	8	11	1.001	= 100
VVD	34	27	22	9	1	8	487	= 100
ARP	3	57	9	26	—	5	397	= 100
CHU	5	55	7	27	1	6	334	= 100
BP	21	29	12	19	2	19	131	= 100
PSP	49	17	13	10	6	8	78	= 100
CPN	53	11	5	4	13	14	84	= 100
SGP	—	78	2	10	2	8	59	= 100
GPV	—	70	11	11	—	8	27	= 100
D'66	35	20	24	11	3	7	257	= 100
overigen	20	23	10	20	2	26	392	= 100
totaal %	23	29	10	25	4	10	4.292	= 100

Opmerkelijk is dat de voorkeur voor het socialistisch-liberale partijstelsel, voorzover men die uit de gegeven antwoorden kan aflezen, bij de PvdA-kiezers meer voorkomt dan bij de VVD-kiezers. Bij het conservatief-progressieve stelsel ligt dit juist andersom.

Splitsen we de antwoorden naar de leeftijd van de ondervraagden, dan blijken zich kleine, maar vermeldenswaardige verschillen voor te doen. Van de jonge kiesgerechtigden tot ongeveer 35 jaar (geboren in 1932 of later) kiest 14% het antwoord 'een conservatieve en een progressieve partij', tegen 9% van de ouderen. Voor 'een socialistische en een liberale partij' is dit respectievelijk 26 en 22%, voor 'een christelijke en een andere partij' 27 en 29% en voor 'een katholieke en een protestantse partij' 22 en 26%.

SAMENVATTING

Het doel van dit artikel was een beschrijvende analyse te geven van bepaalde verbondenheden, weerstanden en voorstellingen van de Nederlandse kiezers ten aanzien van de Nederlandse politieke partijen en binnen dat kader tot een empirisch gefundeerde typologie van de Nederlandse politieke partijen te komen.

De vermelde onderzoekresultaten kan men als volgt samenvatten. (1) *Verbondenheden*. Vraagt men naar de tweede keus (d.w.z. de partij waarmee men zich het meest verbonden zou voelen als de eigen partij niet bestond) dan tekenen zich vijf fronten af, die zich groeperen rond D'66, de PvdA, de ARP, de CHU en de VVD. Een zeer omvangrijke en zeer tweezijdige verbondenheid bestaat tussen de ARP en CHU, althans voorzover het de subjectieve verbondenheid van de kiezers van de ene partij met de andere partij betreft. Tamelijk beperkt is de verbondenheid tussen de VVD en D'66 en in ongeveer dezelfde mate die van de PvdA met D'66 en de PSP. De KVP-kiezers noemen als tweede keus vaker een niet-confessionele dan een confessionele partij. Bij de AR- en CH-kiezers ligt dit andersom. De KVP is echter bij geen van de protestantse partijen de favoriete tweede keus of omgekeerd.

(2) *Weerstanden*. Vraagt men tegen welke twee partijen de kiezers de meeste bezwaren hebben dan kan men naast sterke fronten tegen de CPN en de BP nog vier andere fronten waarnemen, gericht tegen de PSP, de PvdA, de KVP en de VVD. Een tamelijk omvangrijke weerstand bestaat tussen de PvdA en de VVD.

(3) *Voorstellingen*. Minder dan de helft van de bijna 4300 ondervraagde kiesgerechtigden vindt dat de partijen hun werk goed doen. Bijna de helft vindt dat de grote partijen één pot nat zijn. De helft of zelfs meer dan de helft van de kiezers van de PSP, D'66, de BP en de CPN heeft zijn stem op de gekozen partij uitgebracht om ergens tegen te protesteren. Gevraagd waartegen zij wilden protesteren, noemden de protest-stemmers vaker dan iets anders het partijstelsel en het politieke stelsel.

Het meest genoemde bezwaar tegen de gekozen partij is dat de partij te slap is. Bij alle partijen behalve de PvdA vindt minder dan de helft van de kiezers dat de door hen gekozen partij het meest doet aan de oplossing van wat de kiezers zelf als het belangrijkste probleem in Nederland zien. Gevraagd in welke politieke leider in ons land men het meeste vertrouwen stelde, noemden de kiezers van de VVD, de CHU, de PSP en D'66 vaker Zijlstra dan een leider van de eigen partij.

(4) *Partijtypen*. Gelet op de voorstellingen en beweegredenen van de eigen kiezers kan men vijf van de elf partijen typeren als beginsel-partijen (KVP, ARP, CHU, SGP en GPV), vier als belangenpartijen (PvdA, VVD, BP en CPN), vier als leiderspartijen (KVP, ARP, VVD en GPV), drie als traditionele partijen (KVP, CHU en SGP), twee als onpolitieke partijen (CHU en BP), één als effectieve politieke partij (de PvdA) en twee als internationaal politieke partijen (PSP en CPN). Let men op voorkeuren van de eigen kiezers op het punt van beginselen, dan kan men vier partijen als geloofspartij typeren (ARP, CHU,

SGP en GPV), één partij als vrijheidspartij (VVD), één als gelijkheidspartij (PSP), vier als vrijheids- en gelijkheidspartij (PvdA, BP, CPN en D'66) en één als geloofs- en gelijkheidspartij (de KVP).

Deze beschrijvende analyse van een deel der onderzoeksgegevens is bedoeld als een eerste stap naar verdere analyse en theorievorming, waarvan later verslag zal worden uitgebracht.

BOEKBESPREKINGEN

NIEZING, J., *Inleiding tot de politieke sociologie*. Assen (Van Gorcum), 1966, -162 p. f 12,90. (Bouwstenen voor de kennis der maatschappij, 56)

Dit is het eerste Nederlandse boekje over politieke sociologie. Het is, aldus de schrijver, niet voor de vakman geschreven; de bedoeling is eerder om bv. studenten in de sociologie de eerste beginselen te leren kennen. Uit deze didactische overwegingen vloeit de opzet voort: nl. om politieke verschijnselen centraal te stellen en niet uit te gaan van categorieën uit de sociologische theorie.

In een algemeen eerste hoofdstuk wordt deze politieke sector, als centraal onderwerp, omschreven als 'het geheel van strevingen van individuen en groepen om, in overeenstemming met hun doeleinden, middels beperking van de gedragsalternatieven van andere individuen en groepen, de besluitvorming binnen een integraal gezagssysteem in overeenstemming met deze doeleinden te brengen' (p. 21). De 'beperking der gedragsalternatieven' is de theoretische omschrijving van het verschijnsel macht, dat Niezing in de politiek centraal stelt. Vanaf p. 31 duikt de schrijver in medias res: hij behandelt een aantal politieke verschijnselen, waarbij hij, voorzover hem dat mogelijk lijkt, refereert aan zijn algemene omschrijving van 'politiek'.

Zo behandelt hij de politieke partijen — waarbij hij enkele bekende typologieën onderzoekt op hun sociologische relevantie, waarbij hij voorts een intern en extern functioneren onderscheidt (beiden bestaan uit het selecteren van leiders, en het graadmeter, stimulator en kristallisor zijn van openbare mening); hij bespreekt vervolgens het verschijnsel 'verkiezingen' via een behandeling van resultaten-analyse en kiezersonderzoek; hij bespreekt de pressiegroepen op dezelfde wijze als de partijen; voorts de elites (waarbij hij een onderscheid maakt tussen toerekeningselites — de politici — en feitelijke elites); de bureaucratie wordt besproken door een toepassing op het overheidsapparaat van algemene sociologische inzichten, tenslotte wordt de ideologie behandeld met een overzicht van het denken hierover.

Niezing wordt de bescheiden opzet van zijn boek nergens ontrouw: hij beperkt zich weliswaar niet tot het weergeven van 'de stand van het vak' — hij is ook zelf voortdurend aan het woord; maar dan niet om voortijdig te theoretiseren of te synthetiseren, eerder begeeft hij zich in polemiek, brengt retouches aan of geeft een voorlopige indeling. Hij heeft een heilzaam gevoel voor het dialectische en 'onaffe' karakter van de wetenschap. Mèt de informatie die hij geeft over het werk van anderen, geeft hij daarmee jongerejaars studenten wel nuttige leer- en denkstof.

Echter: zouden diezelfde studenten ook niet het idee kunnen krijgen dat de 'sociologie van de politiek' maar een ondoorzichtige zaak is? Ik dacht van wel: deze presentatie maakte op mij een overmatig heterogene indruk, waarbij niveaus van abstractie, analytische en typologische indelingen, methoden, wetenschappen elkaar zo veelvuldig afwisselen dat het gemis aan een leidraad, een organiserend principe, pijnlijk gevoeld wordt.

Ik geloof dat de verbrokkenheid van het betoog voortkomt uit een minder goed uitgangspunt dat niet consequent wordt volgehouden.

Men kan bij de sociaal-wetenschappelijke bestudering van 'de politiek' twee wegen inslaan. De ene weg is: een min of meer a priori aanwijzen van wat politiek is: regering, partij, pressiegroep etc., om die dan met verschillende sociale wetenschappen, waaronder sociologie, te lijf te gaan. De andere weg: bepaling van een analytisch-abstracte politieke sector in het menselijk gedrag, afgeleid uit één algemene gedragstheorie (waar bijv. Parsons met enig succes aan werkt).

Niezing kiest de eerste weg — een empirisch conglomeraat van verschijnselen wordt als 'politiek' aangeduid, en dit geheel wordt doorlicht met één wetenschap, nl. sociologie, als analytisch instrument. Dit althans is de implicatie van de titel — maar die opzet wordt in het boek niet waar gemaakt. Niezing laat sociologie (een wetenschap die hij nergens omschrijft) overvloeien in politicologie (bv. pp. 18—20, 24), in sociale geografie en sociale geschiedenis (bv. pp. 65—69), in sociale psychologie (pp. 69, 78, 136), terwijl hij voortdurend het interdisciplinair karakter van de gebruikte studies benadrukt (zeer sterk bv. op p. 141). In feite heeft Niezing dus niet alleen een conglomeraat van feiten als voorwerp van studie gekozen maar ook een conglomeraat van wetenschappelijke aanpakken als analysemiddel gebruikt.

Dat lijkt mij niet gelukkig. Weliswaar heeft een beginnend student wel enige behoefte aan inventarisatie van de resultaten die diverse disciplines hebben opgeleverd t.a.v. wat in de praktijk 'politiek' heet — maar die inventarisatie is een taak van de politieke wetenschappen, niet van de sociologie. Niezing is dus in de verkeerde stoel gaan zitten, en hij doet sociologie en politicologie vervloeien — waar geen van beiden erg blij mee zal zijn. Maar het grootste bezwaar is wel, dat hij de inventarisatie-arbeid niet goed, d.w.z. niet volledig, precies en afgewogen genoeg heeft verricht. En dat komt, omdat het sociologen-bloed, d.w.z. de theoretiseer-lust, kruipt waar het niet gaan kan. Niezing belicht zijn empirische categorieën te weinig evenwichtig, omdat hij ze steeds wil refereren aan zijn definitie van 'politiek' en dat is een... theoretische, abstract-analytische definitie.

Dit is dus de tweede reden, waarom het betoog brokkelig is: hij houdt zijn uitgangspunt 'politieke verschijnselen' niet vol en geeft op p. 21 een definitie (zie hierboven) van politiek die duidelijk abstract en analytisch is, verworven vanuit een algemeen gedragstheoretisch uitgangspunt.

In feite bewandelt Niezing dus beide wegen, die ik hierboven als alternatieven schetste, tegelijk. Dat kan niet goed gaan: hij doet weinig met zijn theoretische definitie, maar toch zo veel dat middle-range theorieën en empirische generalisaties uit de diverse wetenschappen te weinig aan bod komen. Niezing is dus niet zozeer op de verkeerde stoel gaan zitten, hij is tussen twee stoelen in gevallen.

In deze verwarring is merkwaardig genoeg juist de typische sociologische bijdrage tot de bestudering der politieke sector (analytisch of empirisch gedefinieerd) weinig uit de verf gekomen. Het lijkt mij dat de sociologische bijdrage vooral ligt in het onderzoeken van de institutionele kant van het gedrag — de structurering van normencomplexen en gedragspatronen in onderlinge wisselwerking. Op het gebied van de politiek, waar een voornaam normencomplex dat van het 'gezag' is, zou de studie van institutionalisering die der